

RUS VA O'ZBEK MULOQOT MADANIYATIDA "TAKLIF" NUTQIY AKTINING FUNKSIONAL-PRAGMATIK XUSUSIYATLARI

Nasirdinov Oybek Abdubannonovich

O'qituvchi, Qo'qon universiteti, Qo'qon shahri, O'zbekiston

E-mail: onasriddinov@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20812509>

Annotatsiya: Maqolada rus va o'zbek mulokot madaniyatida "taklif" nutqiy janrining funksional-pragmatik xususiyatlari qiyosiy tahlil qilinadi. Nutqiy aktlar va janrlar nazariyasi asosida taklifning kommunikativ maqsadlari, strategiyalari, leksik-grammatik va intonatsion vositalari ko'rib chiqiladi. Madaniy farqlar (bevositalik va bilvositalik, ijobiy va salbiy muloqot) real misollar orqali asoslanadi.

Калит сўзлар: нутқий жанр, таклиф, прагматика, мулоқат маданияти, вежливлик, рус тили, ўзбек тили.

Аннотация: В статье проводится сравнительный анализ функционально-прагматических особенностей речевого жанра «предложение» в русской и узбекской коммуникативных культурах. На основе теории речевых актов и жанров рассматриваются коммуникативные цели предложения, его стратегии, лексико-грамматические и интонационные средства. Культурные различия (прямолинейность и косвенность, позитивная и негативная вежливость) обосновываются на реальных примерах.

Ключевые слова: речевой жанр, предложение, прагматика, культура общения, вежливость, русский язык, узбекский язык.

Kirish

Zamonaviy tilshunoslikda til hodisalari faqat strukturaviy birliklar majmui sifatida emas, balki insonning ijtimoiy, madaniy va kommunikativ faoliyati bilan uzviy bog'liq murakkab tizim sifatida talqin etilmoqda. Ayniqsa, pragmalingvistika va nutqiy janrlar nazariyasi doirasidagi tadqiqotlar real muloqot jarayonida til birliklarining qanday maqsad va strategiyalar asosida qo'llanilishini yoritishga xizmat qiladi.

Nutqiy aktlar orasida "**taklif**" (rus tilida *предложение*) muloqotning eng muhim va ko'p qo'llaniladigan shakllaridan biridir. Taklif nutqiy akti shaxslararo munosabatlarni tartibga solish, ijtimoiy hamkorlikni yo'lga qo'yish hamda kommunikativ muvozanatni ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Shu bilan birga, ushbu nutqiy aktning ifodalanishi milliy-madaniy omillar, ijtimoiy masofa va status munosabatlariga bevosita bog'liq holda farqlanadi.

Rus va o'zbek muloqot madaniyatida taklif nutqiy akti shaklan o'xshash bo'lishiga qaramay, uning pragmatik yuklamasi, bilvositalik darajasi va muloyimlik strategiyalarida sezilarli tafovutlar mavjud. Aynan mana shu tafovutlar madaniyatlararo muloqot jarayonida noto'g'ri talqin va kommunikativ muvaffaqiyatsizliklarga sabab bo'lishi mumkin.

Tadqiqotning **dolzarbligi** rus va o'zbek tillarida taklif nutqiy aktining funksional-pragmatik xususiyatlarini qiyosiy o'rganish zarurati bilan belgilanadi. Globallashuv sharoitida bunday tadqiqotlar madaniyatlararo muloqot kompetensiyasini shakllantirishda muhim ilmiy va amaliy ahamiyatga ega.

Nutqiy janr va pragmatika: nazariy asoslar

Nutqiy janrlar nazariyasi M. M. Baxtin nomi bilan bog'liq bo'lib, u nutqiy janrlarni ijtimoiy muloqot jarayonida shakllangan nisbatan barqaror nutqiy shakllar sifatida izohlaydi (Baxtin,

1979, 34-b). Olimning ta'kidlashicha, har bir nutqiy janr muayyan kommunikativ vaziyat, adresat va maqsad bilan belgilanadi.

Pragmalingvistika esa nutqning funksional jihatlarini, ya'ni nutq orqali amalga oshiriladigan harakatlar va ularning kommunikativ ta'sirini o'rganadi. J. Austin tomonidan ishlab chiqilgan nutqiy aktlar nazariyasiga ko'ra, nutq faqat axborot uzatish vositasi emas, balki muayyan harakatni bajarish shaklidir (Austin, 1962, 98-b).

J. Searle ushbu nazariyani rivojlantirib, nutqiy aktlarni illokutiv maqsadiga ko'ra tasniflaydi va taklifni direktiv nutqiy aktlar guruhiga kiritadi (Searle, 1969, 112–115-b). Biroq taklif buyruqdan farqli ravishda majburiylik xususiyatiga ega emas, balki adresatning tanlov erkinligini saqlab qoladi.

Muloyimlik nazariyasi doirasida G. Leech hamda P. Brown va S. Levinson taklif nutqiy aktining adresatning ijtimoiy "yuzi"ni saqlashga qaratilgan strategiyalar orqali amalga oshirilishini ta'kidlaydilar (Leech, 1983, 56-b; Brown & Levinson, 1987, 74-b).

"Taklif" nutqiy janrining kommunikativ mohiyati

Taklif nutqiy aktining asosiy kommunikativ vazifasi adresatni muayyan harakatga undashdan iborat bo'lsa-da, bu undov majburiy emas. Shu sababli taklif ko'pincha bilvosita va muloyim shakllarda ifodalanadi.

Taklifning asosiy pragmatik xususiyatlari quyidagilardan iborat:

- ixtiyoriylik;
- adresat manfaatini hisobga olish;
- ijtimoiy masofani saqlash;
- etik me'yorlarga moslik.

Masalan, rus tilida *He хотите ли присоединиться?* shakli adresatga tanlov imkoniyatini beradi. O'zbek tilida esa *Xohlasangiz, birga borishimiz mumkin* kabi konstruktsiyalar keng qo'llanadi.

Rus muloqot madaniyatida taklif nutqiy akti

Rus muloqot madaniyatida taklif nutqiy akti nisbatan ochiq va bevosita ifodalanadi. V. I. Karasikning fikricha, rus kommunikativ madaniyatida tashabbuskorlik va emotsionallik muhim o'rin tutadi (Karasik, 2002, 142-b).

Kundalik muloqotda *давайте* konstruktsiyasi eng faol pragmatik vositalardan biridir:

Давайте обсудим этот вопрос.

Rasmiy vaziyatlarda esa shart mayli va modal birliklar qo'llanadi:

Я бы предложил рассмотреть другой вариант.

Bunday shakllar taklifning yumshatilgan, ammo baribir aniq ifodasini ta'minlaydi.

O'zbek muloqot madaniyatida taklif nutqiy akti

O'zbek muloqot madaniyatida taklif nutqiy akti milliy etik qadriyatlar, ijtimoiy ierarxiya va kommunikativ ehtiyotkorlik tamoyillari bilan chambarchas bog'liq holda shakllanadi. Taklif bu yerda faqat pragmatik harakat emas, balki madaniy xulq-atvorning muhim ko'rsatkichi sifatida namoyon bo'ladi. Shu sababli o'zbek tilida taklif nutqiy akti ko'pincha bilvosita, yumshatilgan va adresat manfaatini maksimal darajada hisobga olgan shakllarda ifodalanadi.

Sh. Safarov ta'kidlaganidek, o'zbek nutqiy madaniyatida **hurmat**, **kamtarlik** va **odob** kategoriyalari yetakchi pragmatik mezonlar hisoblanadi (Safarov, 2008, 89-b). Aynan shu omillar taklif nutqiy aktining shakli va mazmunini belgilaydi. O'zbek tilida to'g'ridan-to'g'ri

buyruq yoki qat'iy undov shaklida berilgan taklif ko'pincha muloqot me'yorlariga zid deb baholanadi.

O'zbek muloqotida taklif nutqiy akti odatda **shartlilik**, **imkoniyat** va **ixtiyoriylik** semantikasi bilan birga qo'llanadi. Bunga quyidagi birliklar xizmat qiladi: *agar imkon bo'lsa, vaqtingiz bo'lsa, xohlasangiz, iloji bo'lsa*. Masalan:

Xohlasangiz, bir piyola choy ichib o'tirishingiz mumkin.

Agar vaqt topilsa, bu masalani birgalikda ko'rib chiqishni taklif qilardim.

Bu kabi konstruktsiyalar adresatga bosim o'tkazmasdan, uning tanlov erkinligini saqlab qolishga qaratilgan bo'lib, muloyimlik strategiyasining muhim ko'rinishi hisoblanadi.

Ijtimoiy masofa va status omili o'zbek muloqot madaniyatida alohida ahamiyat kasb etadi. Katta yoshdagi shaxslar, rahbarlar yoki ijtimoiy mavqei yuqori bo'lgan adresatlarga nisbatan taklif yanada ehtiyotkor, ko'pincha **ko'makchi fe'llar** va **modal birliklar** orqali ifodalanadi. Masalan:

Iltimos, munosib deb topsangiz, ushbu masalani ko'rib chiqishingizni so'rardim.

Bu misolda *iltimos* so'zi va shart mayli shakli taklifni maksimal darajada yumshatib, adresatning "salbiy yuzi"ni saqlashga xizmat qiladi.

O'zbek tilida taklif nutqiy aktining muhim xususiyatlaridan biri — **jamoaviylik va birdamlik** semantikasi bilan bog'liqligidir. Taklif ko'pincha "men" markazli emas, balki "biz" markazli shaklda ifodalanadi:

Birgalikda maslahatlashib olsak yaxshi bo'lardi. Hammasini birga hal qilib olsak, maqsadga muvofiq bo'ladi.

Bu holat o'zbek mentalitetida jamoa manfaatining ustuvorligini aks ettiradi (Mahmudov, 2007, 54-b).

Bundan tashqari, o'zbek muloqot madaniyatida **taklifni rad etish ehtimoli** ham oldindan hisobga olinadi. Shu sababli taklif ko'pincha shunday shakllantiriladiki, adresat rad etsa ham, muloqotda ziddiyat yuzaga kelmaydi. Bu pragmatik ehtiyotkorlik nutqiy odobning muhim belgisi sanaladi.

Xulosa qilib aytganda, o'zbek muloqot madaniyatida taklif nutqiy akti:

- bilvositalik va yumshoqlik;
- ijtimoiy masofa va statusga moslashuv;
- etik me'yorlarga qat'iy rioya;
- jamoaviylik va hamkorlik semantikasi kabi xususiyatlar bilan ajralib turadi. Ushbu jihatlar o'zbek tilida taklif nutqiy aktining funksional-pragmatik o'ziga xosligini belgilaydi va uni rus muloqot madaniyatidagi taklif realizatsiyasidan farqlaydi.

Qiyosiy funksional-pragmatik tahlil

Qiyosiy tahlil shuni ko'rsatadiki, rus tilida taklif ko'proq grammatik va intonatsion vositalar orqali ifodalansa, o'zbek tilida leksik va etik markerlar yetakchi rol o'ynaydi. Rus muloqotida bevosita taklif ijobiy baholansa, o'zbek madaniyatida bilvositalik ustuvor hisoblanadi.

Madaniy va sotsiologik omillar

Taklif nutqiy aktining shakllanishida milliy mentalitet muhim ahamiyatga ega. N. Mahmudov o'zbek nutqiy madaniyatida kamtarlik va hurmat asosiy qadriyatlar ekanini ta'kidlaydi (Mahmudov, 2007, 54-b). Rus muloqot madaniyatida esa shaxsiy tashabbus va ochiq muloqot yetakchi o'rinni egallaydi.

Xulosa

Tadqiqot natijalariga ko'ra, "taklif" nutqiy akti rus va o'zbek muloqot madaniyatida umumiy kommunikativ maqsadga ega bo'lsa-da, uning funksional-pragmatik realizatsiyasi milliy-madaniy omillar ta'sirida sezilarli darajada farqlanadi. Ushbu farqlarni hisobga olish madaniyatlararo muloqot samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Baxtin M. M. *Nutq janrlari muammosi*. — Moskva: Nauka, 1979. — 320 b.
2. Austin J. *How to Do Things with Words*. — Oxford: Oxford University Press, 1962. — 166 p.
3. Searle J. *Speech Acts*. — Cambridge: Cambridge University Press, 1969. — 203 p.
4. Leech G. *Principles of Pragmatics*. — London: Longman, 1983. — 250 p.
5. Brown P., Levinson S. *Politeness: Some Universals in Language Usage*. — Cambridge: Cambridge University Press, 1987. — 345 p.
6. Karasik V. I. *Yazykovoy krug: lichnost, kontsepty, diskurs*. — Volgograd: Peremena, 2002. — 477 b.
7. Safarov Sh. *Pragmalingvistika asoslari*. — Toshkent: Fan, 2008. — 212 b.
8. Mahmudov N. *Nutq madaniyati va til me'yorlari*. — Toshkent: O'qituvchi, 2007. — 180 b.